
Základní momenty a faktory rozpadu sovětského bloku

Václav Kotyk

Uběhlo již deset let od okamžiku, kdy ve vypjaté emocionální atmosféře závěru roku 1989 se téměř přes noc jako domeček z karet rozpadl sovětský vojensko-politický blok. Mohl by dokonce vzniknout dojem, že to byla právě tato masová vystoupení v bývalých socialistických zemích střední a východní Evropy, volající po svobodě občanů i států, jež jako rozhodující faktor vedla k onomu nečekaně rychlému zhroucení sovětského bloku.¹ Ve skutečnosti byl tento společenský pohyb, charakteristický zejména pro poslední desetiletí 80. let, pouze jakousi tečkou za procesy, které probíhaly v rámci socialistického společenství dlouhodobě, v podstatě od okamžiku jeho vzniku. Tyto objektivně podmíněné procesy v politické i ekonomické sféře postupně rozkládaly socialistický systém zevnitř i navenek. Systém mezinárodních socialistických vztahů, založený od počátku na násilí, na mocenském ovládnutí států a národů, na diktátu vůči nim a především na představách zcela odporujících objektivní realitě, nemohl dlouhodobě přežít. Avšak jen málokdo si uvědomoval, že je pouze otázkou času, kdy dojde k pádu tohoto na první pohled monolitního systému.

Vztahy mezi státy sovětského bloku procházely různými vývojovými stadii – od prostého totálního podřízení sovětským imperiálním zájmům a cílům v 50. letech až k určitým prvkům omezené vlastní politiky jednotlivých socialistických států ve vnitřní i zahraniční sféře, které sovětská politika musela pod tlakem objektivních skutečností tolerovat. Avšak podstata těchto vztahů (tzn. rozhodující slovo SSSR v otázkách vnitřní i zahraniční politiky jednotlivých států sovětského bloku) se v průběhu vývoje neměnila. V okamžiku, kdy byly sovětské mocenské zájmy ohroženy, neváhalo sovětské stranické a státní vedení odhodit navenek svou někdy i liberální tvář a sáhnout k vojenské intervenci. Nicméně od počátku existovala skutečnost určujícího významu, kterou ze života socialistických států a z jejich vzájemných vztahů nebylo možné eliminovat žádnou intervencí. Jde o vliv objektivních specifických podmínek na politiku jednotlivých komunistických a dělnických stran, které výrazně ovlivňovaly a komplikovaly úsilí SSSR o uplatnění sovětského politicko-ekonomického modelu jako jediného závazného modelu socialistické výstavby a pojetí jednoty socialistických států jako totožnosti názorů vládnoucích komunistických stran. Značná rozmanitost objektivních podmínek života jednotlivých socialistických zemí a především až propastné sociálně-ekonomické rozdíly mezi nimi nemohly nevyústit v dezintegrační tendence, které nakonec vedly k pádu komunismu a k rozpadu sovětského bloku. Rozhodující a konečný impuls k tomuto procesu nemohl přijít odjinud než ze země, která tento vojensko-politický blok vytvořila a po téměř půlstoletí ovládala – ze samotného Sovětského svazu. Stala se jím politika přestavby, zahájená na jaře roku 1985 M. S. Gorbačovem.

Sovětsko-jugoslávský konflikt – první krok na cestě k rozpadu sovětského bloku

Uvažujeme-li o určitých etapách procesu dezintegrace sovětského bloku, pak prvním výrazným krokem v tomto směru bylo odmítnutí sovětského mocenského nátlaku vedením tehdejší socialistické Jugoslávie, a to v roce 1948. Josip Broz Tito byl první a jediný před-

stavitel socialistických zemí a komunistického hnutí vůbec, který se bezprostředně po druhé světové válce odvážil veřejně vzepřít Stalinovi, jeho úsilí o podřízení Jugoslávie mocenským zájmům a cílům sovětské politiky. Nešlo přitom o rozdílná stanoviska k vnitřnímu vývoji Jugoslávie. V tomto směru nemohl Stalin Titovi v podstatě nic vyčítat, protože právě Jugoslávie v prvních poválečných letech uplatňovala „doma“ sovětský model ze všech zemí střední a jihovýchodní Evropy nejdůsledněji. Analyzujeme-li veškerá obvinění, jež byla ze strany Stalina vůči Jugoslávii ve známých rezolucích Informačního byra vyslovena, nemůžeme nedospět k závěru, že podstatou sovětsko-jugoslávského konfliktu byla otázka rovnoprávných či nerovnoprávných vztahů států tehdy se vytvářejícího sovětského bloku se Sovětským svazem. Na zasedání ÚV KS Jugoslávie 12. 4. 1948 to Tito velmi přesně vystihl: „... na prvním místě a především jde o vztahy mezi státy.“² Z jeho hlediska šlo prostě o další osud Jugoslávie jako suverénního a nezávislého státu.

I když Stalin by byl patrně ochoten tolerovat určitá specifika ve vnitřní politice Jugoslávie (stejně jako byl nucen respektovat např. určitá specifika tehdejšího polského vývoje), nebyl ochoten tolerovat ani náznak nezávislého postoje v její zahraniční politice. A právě nezávislou zahraniční politiku přinejmenším v oblasti Balkánského poloostrova se Jugoslávie snažila provádět. Současně byl Stalin přesvědčen o tom, že v situaci, kdy všechny ostatní socialistické státy poslušně přeruší s Jugoslávií hospodářské a politické styky a kdy její vztahy se Západem jsou přinejmenším chladné, nedokáže Tito tento konflikt politicky přežít. Avšak Stalin velmi špatně odhadl tehdejší situaci, podporu Tita ze strany jugoslávské veřejnosti a zejména jeho zahraničněpolitické možnosti (tj. možnost podpory Jugoslávie ze strany západních států), a tak utrpěl svůj největší zahraničněpolitický neúspěch po roce 1945.

Kdyby se totiž Jugoslávie zřekla orientace na socialistické přeměny, kdyby v ní komunistická strana ztratila moc, bylo by možné celou záležitost hodnotit jako ztrátu jedné z pozic ve prospěch kapitalistického světa, jako ztrátu sice bolestnou, ale nic víc. Skutečnost, že i přes nepřátelství SSSR a všech ostatních socialistických států Jugoslávie pokračovala v realizaci socialistických přeměn a zejména v politice nezávislosti země, kladla otázku, zda pro rozvoj socialismu jako společenského systému je vůbec nutná mechanická aplikace sovětského modelu ve vnitřní politice a naprosté podřízení sovětským zájmům v zahraniční politice, otázku, zda členství v sovětském bloku je nezbytnou vnější podmínkou socialistické výstavby. Takto vyhoceně byla položena a poté v jiných souvislostech a situacích znovu a znovu kladena otázka, zda ve specifických podmínkách jednotlivých zemí by nebylo možné vytvářet socialistickou společnost jinak, než jak ji vytváří sovětská společnost. A v letech po roztržce byla Jugoslávie v tomto směru příkladem. Chronologicky i obsahově se tak sovětská roztržka s Jugoslávií stala počátkem eroze sovětského bloku, zrodu jeho odstředivých tendencí, které koncem roku 1989 vyústily v jeho rozpad.

Titoismus působil jako virus, jenž pronikl do „krevního oběhu“ celého tehdejšího socialistického společenství. Nikoli náhodou opoziční síly uvnitř jednotlivých socialistických zemí nejednou hledaly inspiraci právě v jugoslávských zkušenostech. I když jim tyto zkušenosti nemohly dát uspokojivou odpověď na otázku, jak postupovat ve svých vlastních podmínkách, zůstávala pro ně přinejmenším jugoslávská zahraniční politika něčím jako žádoucím, i když – jak se zdálo – nedosažitelným vzorem. Západní mocnosti (především Spojené státy, jež poskytly Jugoslávii zejména hospodářskou, ale i vojenskou pomoc) brzy pochopily, že podpora Jugoslávie a spolupráce s ní – přesto, že šlo o socialistický stát, anebo právě proto – může podstatně přispět k zúžení sovětské mocenské sféry a k narušení výsadního postavení Moskvy především v jihovýchodní Evropě. V podmínkách rozvíjející se studené války a v souladu se svými strategickými i geopolitickými zájmy správně kalkulovaly s politickým a psychologickým dopadem Titovy hereze na vnitřní soudržnost svého potenciálního protivníka a jím ovládaného vojensko-politického bloku.

Jugoslávie se tak stala nejen nezanedbatelným mezinárodněpolitickým činitelem, ale především – jak ukázaly zejména klíčové momenty vývoje světového socialismu – trvalým

faktorem postupného rozkladu sovětského bloku, respektive – jak říkal Chruščov – rozpadu „socialistického tábora“. Nikoli náhodou to byl právě N. S. Chruščov, kdo po kritice Stalinovy politiky vůči Jugoslávii v roce 1953 vyvinul v následujících letech mimořádné úsilí o opětovné začlenění Jugoslávie do sovětského bloku. Dobře chápal, co znamená existence socialistické Jugoslávie mimo socialistický blok. Jeho senzační cesta do Bělehradu v květnu až červnu 1955 se však nakonec stala cestou do Canossy. Byl to okamžik nikoli jeho, ale Titova triumfu. Sovětská delegace byla nucena plně akceptovat nikoli svůj, ale jugoslávský návrh dokumentu, zdůrazňující principy nevměšování do vnitřního života socialistických států a respektování jejich svrchovanosti a nezávislosti, jejich právo na vlastní vnitřní i zahraniční politiku.

Sovětským neúspěchem skončila i rozsáhlá protijugoslávská kampaň v roce 1958, rozpoutaná Moskvou v souvislosti s přijetím nového programu Svazu komunistů Jugoslávie. I v tomto případě – stejně jako v roce 1948 – šlo spíše než o sovětský požadavek revize několika pasáží jugoslávského programu, ostře kritizující sovětský byrokraticko-centralistický model socialismu, ale o to, co v tehdejší halasně kritice vlastně otevřeně vysloveno nebylo – o charakter vztahů mezi socialistickými státy, o starý známý problém rovnoprávnosti či nerovnoprávnosti těchto států. Tito, opět kategoricky odmítající zapojení do sovětského bloku v jakékoli podobě, byl Chruščovem označen za „trojského koně“ imperialismu. Podobné zoufalé výroky však na Tita platit nemohly. Konflikt s Moskvou mohl prestiž jeho režimu – a zejména jeho osobně – doma i v zahraničí jen zvýšit.

I když Jugoslávie v podmínkách bipolárního rozdělení světa nemohla vždy realizovat svou nezávislou zahraniční politiku v jakési čisté podobě, podstatě této politiky se nikdy nezpronevěřila. Od poloviny 50. let se mohla opřít o Hnutí nezúčastněných zemí, tedy o rozvojové státy, vstupující do mezinárodních vztahů rovněž se snahou o nezávislost na obou vojensko-politických blocích. V bipolární Evropě nebyl patrně větší kritik sovětské imperiální politiky než Tito. Jugoslávie aktivně podporovala všechny snahy socialistických států o emancipaci na Sovětském svazu. Z mnoha dokladů této skutečnosti nelze nepřipomenout alespoň nejvýraznější doklad – postoj Jugoslávie k agresi států Varšavské smlouvy proti Československu v srpnu 1968, kterou Tito veřejně pranýřoval jako zločin. V okamžiku, kdy USA i ostatní západní státy ve svém postoji k této agresi akceptovaly existující sféry vlivu, to byl Tito, kdo doslova vyhodil ze své kanceláře sovětského velvyslance, jenž se mu snažil vysvětlit důvody sovětské intervence v Československu. Zcela nekompromisní postoj, který Jugoslávie zastávala v otázce rovnoprávnosti a suverenity socialistických (a nejen socialistických) států, byl zde světu demonstrován v téměř klasické podobě. Vliv tohoto přístupu na vztahy mezi socialistickými státy a na dezintegrační proces v rámci sovětského bloku je těžké v objektivní analýze přecenit.

XX. sjezd KSSS a jeho důsledky pro vývoj vztahů mezi socialistickými státy

K politikům, kteří objektivně a v naprostém rozporu se svými původními představami dali výrazný impulz k procesu dezintegrace sovětského bloku, nepochybně patří N. S. Chruščov. Ani ve snu ho nenapadlo chápat ve svých reformních úvahách tezi o rozmanitosti cest jednotlivých zemí k socialismu, kterou byl nucen akceptovat v Bělehradě, jako právo těchto zemí podstatněji revidovat sovětský model a rozvíjet socialismus mimo rámec sovětského bloku. Členství v tomto bloku bylo sovětským politickým myšlením obecně chápáno jako rozhodující vnější předpoklad socialistické výstavby, dokonce bylo prezentováno jako její zákonitost. Ještě v polovině 50. let se Chruščovovi zdálo, že jde o vyřešený problém. Otázky vztahů mezi socialistickými státy se proto na XX. sjezdu KSSS v únoru až březnu 1956 objevily jen v nejobecnější rovině a spíše v souvislosti s úvahami o širším mezinárodním vývoji. To, co ale s mimořádnou silou zasáhlo nejen do vnitřního života všech socialistických států, ale logicky i do jejich vzájemných vztahů, byla ostrá kritika

stalinismu, s níž Chruščov na XX. sjezdu KSSS vystoupil. V situaci, kdy stalinské metody byly v té či oné míře uplatňovány i v ostatních socialistických zemích, tomu nemohlo být jinak. Přitom Chruščovova snaha omezit kritiku Stalina jen na problematiku zákonnosti, oddělit tuto kritiku od kritiky systému, jehož byl Stalin produktem, skončila neúspěchem. Do pohybu byly uvedeny procesy, které značně přesáhly původně zamýšlený rámec této kritiky a které nebylo možné kontrolovat a řídit shora. Komunistické strany se svým mocenským monopolem na to ostatně ani nebyly připraveny.

Jestliže v samotném Sovětském svazu se stranickému vedení podařilo do konce roku 1956 téměř zastavit nápor společenské kritiky a otupit její ostří – v sovětské společnosti v té době neexistovala žádná sociální vrstva či politická síla, která by byla ochotna podstoupit otevřený konflikt se socialistickým systémem –, pak zejména v některých socialistických zemích, jimž byl stalinský systém nucen hrubým násilím a nátlakem, to již nebylo možné. A bylo to hlavně Polsko a Maďarsko, kde vnitropolitická krize vyústila ve vskutku celonárodní vystoupení proti vedení komunistických stran (v roce 1953 těmto vystoupením předcházely masové protesty v Československu a v NDR), v otevřený konflikt s mocenskými orgány. Zřejmě jen personální změna v polském stranickém vedení tehdy zabránila krvavému vyústění společenské krize. V říjnu 1956 bylo totiž možné zvolit prvním tajemníkem Polské sjednocené dělnické strany v letech stalinismu uvězněného a na rozdíl od praxe ostatních socialistických států nepopraveného Władysława Gomułku, jenž v té době ve své osobě personifikoval cítění a touhy nejširších vrstev polské společnosti. Sovětské delegaci vedené Chruščovem, která 19. 10. 1956 přiletěla nikým nepozvána a nečekaně do Varšavy mj. s cílem – což bylo pro tehdejší sovětskou politiku příznačné – zabránit tomtuto realistickému kroku, nakonec nezbylo než akceptovat Gomułkovo zvolení. Před požadavkem posílení státní suverenity Polska, stále naléhavěji kladeným opozičními silami a veřejností této socialistické země, charakterizované již tradičním antisovětismem, musel Sovětský svaz ustoupit. Tak jednoznačně proklamovaný a prosazovaný požadavek rovnoprávných vztahů mezi SSSR a Polskem nemohl v dané obecně výbušné situaci nepřesáhnout rámec bilaterálních polsko-sovětských vztahů a neovlivnit vztahy uvnitř celého sovětského bloku.

„Polský říjen“ měl největší ohlas v Maďarsku, kde se na jaře roku 1956 zrodilo široké demokratické hnutí, přesahující svými požadavky rovněž rámec kritiky stalinismu a kladoucí zejména požadavek radikální demokratizace systému. O naprostém nepochopení situace tehdejším stranickým vedením Maďarska svědčí mj. fakt, že jeho první tajemník E. Gerő v projevu 23. 10. 1956, kdy události vrcholily, nazval v rozhlasovém projevu účastníky mohutné manifestace občanů u pomníku generála Böhma „luzou“ a „reakcionáři“. Za těchto okolností (maďarské vedení nemělo v „záloze“ žádného Gomułku) nemohl vývoj směřovat jinam než k otevřenému a krvavému střetu. V souvislosti s tím opoziční maďarští politici tehdy dospěli v kladených požadavcích tak daleko jako opozice v žádné jiné socialistické zemi. Prvního listopadu 1956 vláda Imreho Nagyeho oficiálně vyhlásila požadavek neutrality země a plně akceptovala myšlenku pluralitní demokracie. A 2. 11. 1956 pak jednostranně vypověděla svou účast ve Varšavské smlouvě a znovu proklamovala maďarskou neutralitu s žádostí k OSN o její garanci. To však byl pro sovětské vedení nepřijatelný a šokující vývoj a nezbylo mu než vojensky zasáhnout do vývoje situace. Tam, kde šlo o možnost reálné likvidace sovětského modelu a o mocenské zájmy SSSR, neváhal reformátor Chruščov použít vojenskou sílu, a tak násilnou cestou vrátit Maďarsko do „rodiny“ socialistických států. Stejně jako byl Chruščov eventuálně ochoten uvažovat o zdokonalování systému, o jeho dílčích změnách, ale nikoli o jeho zásadní přeměně v demokratický systém, byl ochoten – přesněji řečeno donucen – uvažovat i o zdokonalování systému vztahů mezi socialistickými státy, ale nikoli o změně nerovnoprávné podstaty těchto vztahů.

Přesto maďarské události donutily sovětské vedení ke zcela bezprecedentnímu kroku. Pod tlakem těchto událostí (nikoli však za pět minut dvanáct, ale pět minut po dvanácté) ve snaze ještě na poslední chvíli zabránit revolučnímu výbuchu na budapeštských ulicích při-

jalo 30. 10. 1956 svým způsobem unikátní dokument – Deklaraci vlády SSSR o základech rozvoje a dalšího upevnování přátelství a spolupráce mezi SSSR a ostatními socialistickými státy. Tento oficiální dokument sovětské vlády poprvé veřejně přiznal řadu chyb, které „snižovaly zásadu rovnoprávnosti ve vztazích mezi socialistickými státy“.³

V souladu s tímto přiznáním vyjádřila vláda SSSR ochotu „projednat společně s vládami jiných socialistických států opatření zajišťující další rozvoj a upevnění hospodářských vztahů mezi socialistickými zeměmi, aby tak byly odstraněny všechny možnosti porušovat zásady národní svrchovanosti, vzájemných výhod a rovnoprávnosti v hospodářských vztazích“.⁴ Sovětská vláda dokonce konkretizovala své stanovisko závěrem, že tyto zásady musejí platit i pro sovětské poradce, kteří negativně ovlivňovali život všech socialistických států, a navíc vyjádřila „ochotu“ projednat se socialistickými zeměmi, které se účastní Varšavské smlouvy, otázku sovětských vojsk dislokovaných na jejich území s tím, že „tato vojska mohou být na území jiného účastnického státu rozmístěna jedině za souhlasu tohoto státu“.⁵ V těchto formulacích, naprosto nepředstavitelných ještě v polovině 50. let, se vliv zejména maďarských a polských událostí projevil více než zřetelně.

Bylo zřejmé – a následující vývoj to plně potvrdil –, že sovětské vládě nešlo ve skutečnosti o nastolení zcela rovnoprávných vztahů mezi socialistickými státy, že zmíněná deklarace byla spíše momentální reakcí na konkrétní výbušnou situaci než koncepčním programovým záměrem. Nikoli náhodou se omezila na odstranění nedostatků a chyb pouze ve sféře hospodářské spolupráce, vlastně pouze na odstranění těch nejkřiklavějších projevů nerovnoprávných vztahů. S tímto cílem se pak na přelomu let 1956–1957 uskutečnila v Moskvě celá série jednání státní a stranické delegace SSSR s obdobnými delegacemi ostatních socialistických států. Na podstatě vztahů mezi socialistickými státy se však nezměnilo v podstatě nic. Moskva se v žádném případě nemínila vzdát svého dominantního postavení ve vojensko-politickém bloku, i když začínala pomalu chápat, že by i v jejím zájmu bylo dát tomuto svému „vedoucímu“ postavení modernější a pro svět i pro vládnoucí kruhy satelitních států přijatelnější podobu. V tomto směru byl zájem sovětského vedení shodný se zájmem vládnoucích komunistických stran zejména těch socialistických států, které se nehodlaly a ani nemohly zřít sovětské podpory, ale které se současně až devótně okázalou podřízeností nechtěly až přespříliš diskreditovat v očích vlastního obyvatelstva.

Je možné konstatovat, že mezera, která se ve stalinském modelu mezisocialistických vztahů objevila již v roce 1948 v souvislosti s roztržkou s Jugoslávií, se ve druhé polovině 50. let začala výrazně prohlubovat. Byl to generální tajemník Italské komunistické strany, největší komunistické strany západního světa, Palmiro Togliatti, který si v interview pro časopis *Nuovi argomenti* a k naprosté nelibosti sovětského vedení dovolil veřejně prohlásit, že sovětský model již není pro socialistické země závazný a že větší samostatnost v činnosti komunistických a dělnických stran je nezbytným předpokladem jejich úspěšnější politiky. Zrodila se teze o polycentrismu, otevřeně útočící na dříve nedotknutelné vedoucí postavení SSSR v rámci sovětského bloku a KSSS v rámci mezinárodního komunistického hnutí. Ve srovnání se začátkem 50. let, pro něž byl charakteristický homogenní a v politickém smyslu unifikovaný sovětský blok, se již v polovině 50. let setkáváme se společenstvím plným rodících se odpadlíků od ortodoxního marxismu a z něj vyplývající politické praxe. Na této skutečnosti nemohla nic změnit ani světová porada komunistických a dělnických stran na podzim roku 1960. Nemohla než kapitulovat před logikou vývoje.

Sovětsko-čínský konflikt, jeho souvislosti a důsledky

Byl to opět N. S. Chruščov, kdo na počátku 60. let dal svou politikou podstatný impuls k procesu dezintegrace sovětského vojensko-politického bloku a světového socialismu, a to v souvislosti s názorovými rozpory mezi vedením KS Číny a vedením KSSS, které v roce 1960 vyústily v otevřený konflikt. Šlo o rozdílné názory dvou největších a nejvlivnějších komunistických stran na otázky socialistické výstavby, zejména pak o podstatně rozdílnou

interpretaci tehdejšího mezinárodního vývoje a o rozdílné hodnocení postavení a možností světového socialismu. Čínské stanovisko odráželo závažné změny, k nimž ve druhé polovině roku 1957 došlo ve vnitřním životě Číny a které se promítly v celkovém a zřetelném posunu čínské politiky směrem doleva. Americký historik Donald S. Zagoria má zřejmě pravdu, když ve své vynikající práci o sovětsko-čínském konfliktu pokládá období mezi červnem a listopadem 1957 za jedno z nejosudovějších období v dějinách čínského komunismu.⁶

V tomto období se totiž v procesu vnitřních sporů prosadila ve vedení KS Číny politika tzv. „velkého skoku vpřed“ a politika „lidových komun“, formulovaná ve své ucelené podobě na VIII. sjezdu KS Číny v květnu 1958. Politika, zcela ignorující objektivní podmínky a možnosti sociálně-ekonomicky zaostalé země a snažící se se použitím administrativních metod „přeskočit“ celou vývojovou etapu. Logickým důsledkem této vnitropolitické orientace byla pak i zahraničněpolitická orientace, kalkulující v mezinárodních vztazích s politikou vojenského nátlaku a eventuálně i s válkou, kterou by podle čínského názoru mohl světový socialismus v důsledku své domnělé převahy vyhrát. Jestliže např. sovětská politika v souvislosti s vypuštěním první umělé družice Země v říjnu 1957 ve vojensko-strategických úvahách zdůrazňovala moment rovnováhy sil mezi Západem a Východem a k úvahám o eventuální převaze sil na straně světového socialismu se přikláněla poměrně opatrně, pak čínská politika hodnotila vypuštění Sputniku zcela jednoznačně jako doklad rozhodující převahy socialismu, kterou by bylo třeba v zájmu socialismu využít, dokud je čas. Objevila se známá čínská metafora o období přelomu, kdy „vítr ze Západu je překonán větrem z Východu“. Poměr sil mezi socialismem a kapitalismem se zdál čínskému vedení natolik příznivý, že bylo ochotno v rámci „ofenzivní světové revoluční politiky“ podstoupit dokonce i riziko jaderné války, jak o tom svědčí dobový čínský slogan o tzv. „papírovém tygru“ USA. I když nebylo a není ani dnes snadné orientovat se v názorech vedení KS Číny a v jejich souvislostech, bylo od počátku nesporné, že šlo o formulaci zahraničněpolitické koncepce zásadně odlišné od sovětské zahraniční politiky, představované Chruščovovým úsilím o mírové soužití států s rozdílnými společenskými systémy.

Zmíněné ideologické rozpory nemohly nezasáhnout čínsko-sovětské politické a hospodářské vztahy. V červnu 1959 odmítla sovětská vláda (hlavně v souvislosti se zahraničněpolitickými úvahami) poskytnout Číně technickou dokumentaci na výrobu atomové bomby. Tento sovětský postup, který nakonec nemohl Číně zabránit v pozdější výrobě atomové zbraně, hodnotilo čínské vedení nejen jako porušení existující sovětsko-čínské dohody o nové technice z května 1957, ale též jako naprostou zradu proletářského internacionálního. A těžší obvinění na adresu SSSR bylo v tehdejších podmínkách sotva možné vyslovit. Vztahy mezi oběma socialistickými velmocemi pak v září 1959 ještě vyostřil postoj SSSR k indicko-čínskému pohraničnímu sporu, jenž nakonec vyústil v ozbrojený konflikt. Sovětská zahraniční politika, která si nechtěla komplikovat slibně se rozvíjející vztahy s Indií, zaujala k němu totiž zcela neutrální postoj, což čínské vedení doslova iritovalo. A poté v červenci 1960 přistoupil Chruščov k politice otevřeného hospodářského nátlaku na Čínu. Domníval se, že ta vzhledem ke své hospodářské závislosti na SSSR „v poslední chvíli“ změní nebo alespoň zmírní svá stanoviska, a tak bude konflikt směřující k dramatickému vyvrcholení zažehnán. Avšak konflikt se stal nesmířitelným do té míry, že koncem 60. let vyvrcholil usurijským čínsko-sovětským ozbrojeným střetnutím.

Sovětsko-čínský konflikt se stal realitou mezinárodního života a především pak realitou vztahů mezi socialistickými státy. Objektivně však vytvořil poměrně široký manévrovací prostor pro eventuální vlastní politiku jednotlivých socialistických států, které ze sovětsko-čínské rivality začaly těžit, a dokonce s ní začaly ve svých zahraničněpolitických úvahách kalkulovat. Prvním dokladem možností této nové situace se stala právě nejmenší země sovětského bloku – Albánie –, jejíž otevřené protisovětské vystoupení bylo možné jen v podmínkách tohoto konfliktu. Chruščov i v tomto případě reagoval „tradičně“, tj. politickým a zejména hospodářským nátlakem. V roce 1961 spolu s ostatními socialistickými státy

přerušil s Albánií diplomatické i hospodářské styky. Ta však nekapitulovala, a proto byla sovětská přítomnost v Albánii nahrazena čínskou přítomností (včetně vojenské).

Mnohem větší ranou pro jednotu sovětského bloku se však stal postoj další socialistické země – Rumunska. Jeho vedení v čele s N. Ceaușescem si patrně jako první ze sovětského bloku plně uvědomilo, jaké možnosti mu poskytuje prohlubující se sovětsko-čínský konflikt pro realizaci vlastní zahraniční politiky. Právě obhajobou rumunských zájmů v mezinárodní oblasti se Ceaușescu snažil realizovat své politické ambice. Za sumarizaci rumunského stanoviska lze pak považovat programové prohlášení Rumunské komunistické strany z dubna 1964. V něm bylo zdůrazněno to, co se předtím odvážila otevřeně formulovat pouze Jugoslávie, tj. že volba vnitropolitické i zahraničněpolitické linie je suverénním právem každého socialistického státu a nikdo zvnějšku nemůže rozhodovat o tom, co je pro tu či onu socialistickou zemi správné. V duchu tohoto stanoviska Rumunsko kategoricky odmítlo Chruščovovy představy o integraci států RVHP, nepřipojilo se k protičínské kampani, na níž se kromě Albánie v té či oné míře disciplinovaně podílely všechny ostatní státy sovětského bloku, a rumunský tisk jako jediný hromadný sdělovací prostředek v evropském socialistickém prostoru informoval o čínských názorech. V době, kdy ostatní socialistické země omezovaly své obchodní styky s Pekingem, Rumunsko je velmi intenzivně rozvíjelo. V lednu 1963 obnovilo diplomatické styky s Albánií a v lednu 1967 navázalo diplomatické styky se Spolkovou republikou Německo, což vyvolalo velmi ostrou kritiku SSSR, obávajícího se, aby touto cestou nešla řada dalších socialistických států. V roce 1967 Rumunsko zaujalo vlastní postoj k izraelsko-arabskému konfliktu, když odmítlo odsoudit izraelskou vojenskou akci jako agresi a přerušit diplomatické styky s Izraelem, jak to opět poslušně učinily ostatní země sovětského bloku. A nakonec v srpnu 1968, ač bylo členským státem Varšavské smlouvy, odmítlo se účastnit její vojenské intervence proti Československu. Přes tuto Sovětskému svazu krajně nepřijemnou rumunskou zahraničněpolitickou aktivitu sovětské vedení nikdy vážně neuvažovalo o vojenské intervenci proti této zemi. Vnitropoliticky byl totiž rumunský politicko-ekonomický systém přesnou a nezměněnou kopií stalinského systému. Důvodem pro vojenskou intervenci byly pro sovětské vedení vždy obavy ze zásadní změny politicko-ekonomického modelu socialismu, nikoli projevy vlastní politiky v zahraničněpolitické sféře.

Pokud jde o vztahy mezi socialistickými státy a o jejich tak halasně proklamovanou jednotu, mohl Chruščov v okamžiku své rezignace v polovině 60. let vykázat jen neúspěchy. I tato skutečnost se nepochybně podílela – i když to nebylo v dané souvislosti rozhodující – na jeho odvolání v říjnu 1964. Výstižně to naznačuje oznámení moskevské Pravdy: „... *politiku strany a státu utvářel jako směs vzájemně nekoordinovaných a uspěchaných závěrů a nedomyšlených, od praxe odtržených rozhodnutí a činů.*“⁷ Na místo vedoucího stranického činitele po něm nastoupil L. I. Brežněv s přesvědčením, že období jakýchkoli reforem odchodem jeho předchůdce skončilo a že nyní jde především o to, jak a jakými konkrétními kroky celý socialistický systém vnitřně i navenek stabilizovat. Nicméně právě on musel prožít v rámci sovětského vojensko-politického bloku největší destabilizační šok – Pražské jaro 1968.

Pražské jaro a sovětský vojensko-politický blok

Hodnotíme-li objektivně představy československých reformních politiků o změnách politicko-ekonomického systému sovětského typu v Československu v roce 1968, nemůžeme neuznat, že v rámci sovětského bloku šlo o nejdůslednější a nejpropracovanější pokus o systémovou změnu. Představy československých reformních politiků směřovaly daleko nad rámec změn, které v socialistickém systému zaznamenal vývoj za Chruščovovy éry. Byl to pokus o změnu všech základních vazeb sociálně-politického systému sovětského typu v takovém rozsahu, že jejich realizace by musela „*znamenat zrušení totalitní povahy politické moci a perspektivu rozvoje pluralitního politického systému na bázi nekapitalistických ekonomických a sociálních vztahů*“.⁸

Dominantním jevem československého vývoje v období Pražského jara byla především svoboda projevu v míře dříve nepředstavitelné. Zrušení cenzury (zprvu faktické a poté i právně zakotvené) učinilo ze sdělovacích prostředků nejvýznamnější mechanismus celého politického pohybu.

Představa svobodné společnosti (tj. představa zásadní změny totalitního systému) doslova vydělila sovětské stranické vedení i konzervativní vedení většiny ostatních komunistických a dělnických stran. Představa, že by se snad něco podobného mohlo stát i u nich „doma“, je vyburcovala k horečné aktivitě. V rámci Varšavské smlouvy se proto rychle ustavilo zájmové společenství pěti států – SSSR, Polsko, Maďarsko, NDR a Bulharsko –, které se všemi dostupnými prostředky snažilo zasáhnout do československého vývoje. Československá problematika se v daném období stala i prioritou sovětské zahraniční politiky. V této souvislosti došlo k události v dějinách socialismu zcela ojedinělé – k československo-sovětskému jednání v Černé nad Tisou na přelomu července až srpna 1968, jehož se účastnilo prakticky celé sovětské politické byro. Nikdy předtím ani potom se nestalo, aby nejvyšší sovětský stranický orgán jako celek opustil sovětské území, nechal vlastní zemi bez politického byra a byl nucen jednat s vedením satelitního státu. Svědčí to jak o složité situaci v tomto mocenském orgánu, tak hlavně o strachu, který v něm československý vývoj vyvolal.

Dubčekovo neustálé ujišťování, že nejde o likvidaci socialismu, ale o to, dát mu „lidskou tvář“, nemohlo na těchto obavách nic změnit. Byla to právě tato „lidská tvář“ socialismu, která se stala kamenem úrazu. Když byly vyčerpány možnosti politického nátlaku na Československo a když se ukázalo, že československé komunistické vedení, nechce-li být smeteno vývojem událostí, tváří v tvář tlaku veřejnosti ani kapitulovat nemůže, překročily vojenské jednotky států Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21. 8. 1968 hranice Československa. Sovětské vedení by rozhodně nepřikročilo k největší vojenské operaci v Evropě po druhé světové válce, kdyby v tehdejší Československu šlo jen o zápas dvou o moc usilujících křídel uvnitř KSC, jak to nejednou s oblibou tvrdila a tvrdí část soudobé české publicistiky. Sovětskému svazu a vedení většiny komunistických stran sovětského bloku šlo o mnohem více, doslova o všechno. Šlo o totalitní systém, o jeho existenci či neexistenci nejen v Československu – i když v dané situaci především v Československu –, ale i v ostatních zemích tohoto bloku. Nebezpečí, že jiskra Pražského jara přeskochí do ostatních a zejména do sousedních zemí, bylo velmi aktuální a hrozivé. Zápas o podobu socialismu, který v Československu vyvrcholil a jenž ovlivňoval politické klima v celém sovětském bloku, bylo sice možné vojenskou intervencí rozhodnout, ale nikoli z dlouhodobějšího hlediska řešit.

Zásahem v Československu realizoval SSSR a jeho pět spojenců – včetně pražského normalizačního vedení – v politické praxi moskevskou tezi o „omezené suverenitě“, jež vstoupila do dějin jako Brežněvova doktrína. Ta kladla důraz na povinnost jednotlivých socialistických zemí podstatněji se neodchylovat od sovětského vzoru, na společnou odpovědnost za zachování sovětského modelu socialismu. Oslabení kteréhokoli článku socialistického společenství považovala za záležitost všech socialistických států. Vzhledem k tomu, že právo posoudit, co je a co není v zájmu socialismu, bylo ve skutečnosti vyhrazeno sovětskému vedení, znamenalo přijetí této doktríny obnovení a potvrzení sovětského hegemoniálního nároku ve střední a východní Evropě. A rozmístění sovětských vojsk na československém území (SSSR o ně usiloval již od 50. let) přikládaly sovětské vládnoucí elity podstatný význam. Nelze dokonce vyloučit, že snaha o dotvoření sovětské vojensko-strategické koncepce ve střední Evropě rozmístěním sovětských vojsk v Československu byla jedním z důležitých motivů srpnové invaze. Je dostatečně známo, že sovětská zahraniční politika vždy pokládala střední Evropu za sféru svého prioritního zájmu.

Vojenská intervence států Varšavské smlouvy v Československu ve svých důsledcích napomohla k dočasné konsolidaci totalitních komunistických sil v celém evropském socialistickém prostoru, a to až do zrodu hnutí Solidarita v Polsku na počátku 80. let, jakož

i k zúžení možností reformního vývoje. V samotném SSSR způsobila zmrazení reformních snah, a tak značně přispěla k vyústění jeho vývoje do „slepé uličky“ stagnace. Nicméně zastavit objektivně podmíněnou vývojovou tendenci k uplatnění specifických podmínek života jednotlivých socialistických států v jejich vnitřní i zahraniční politice již nebylo možné a bylo jen otázkou času, kdy s novou silou vyplyne na povrch.

Jako nikdy předtím začal pak vnitřní vývoj socialistických zemí a jejich vzájemné vztahy v 70. a 80. letech ovlivňovat mezinárodní vývoj. Ten totiž nezadržitelně směřoval k helsinské Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, která 35 zúčastněných států zavazovala nejen k respektování evropských hranic, což sovětská zahraniční politika interpretovala jako svůj úspěch, ale především k dodržování lidských a občanských práv, což se pro politiku sovětskou i ostatních totalitních režimů stalo v následujících letech zdrojem mnoha problémů. V situaci, kdy politika USA a ostatních států západního světa povýšila dodržování lidských práv na jeden ze svých vůdčích principů, stalo se jejich flagrantní porušování v SSSR i v ostatních socialistických státech předmětem slíci kritiky, formou podpory opozičních proudů uvnitř sovětského bloku, které začaly stále zřetelněji hledat východisko v myšlenkových orientacích nezávislých na oficiální ideologii. Jestliže ještě pro 60. léta platilo, že reformní činnost vycházela především z nitra komunistických stran (určitou výjimkou byla protisocialistická reformní činnost církve v Polsku), pak v 70. a 80. letech se opoziční hnutí stále více rozvíjelo mimo komunistické strany. Zrodilo se disidentské hnutí s pro ně typickými formami projevu a působení. A nejen to. Nakonec se ukázalo jako jeden z nejdůležitějších faktorů rozpadu sovětského bloku a sovětských mocenských systémů. Stabilizační snahy komunistických a dělnických stran skončily neúspěchem a na pořad dne se znovu dostaly otázky, které opoziční síly kladly již v polovině 50. let. Podmínky jejich řešení však již byly kvalitativně odlišné.

Nejzřetelněji se to ukázalo v politickém vývoji v Polsku a v Maďarsku. V Polsku Solidarita, založená 17. 9. 1980 v Gdaňsku a představovaná Lechem Wałęsą, prezentovala program zásadní změny politického systému, podporovaný nejširšími vrstvami společnosti, proti němuž oficiální politická moc nebyla s to postavit žádnou svou a pro většinu obyvatelstva přijatelnou alternativu. Vývoj směřoval k dramatickému rozuzlení. V kritické situaci sice W. Jaruzelski sáhl 13. 12. 1981 ke krajnímu řešení – k vyhlášení „válečného stavu“⁹ a k pronásledování opozičních sil –, avšak ani toto opatření nemohlo zastavit proces rozvíjejících se systémových změn. Polská komunistická elita nemohla již v dlouhodobější perspektivě rozhodovat nezávisle na projevu vůle polské veřejnosti a nezbylo jí nic jiného než přijímat a realizovat svá rozhodnutí na základě jednání a dohod se zcela nezávislou organizací Solidarita, která – i když dočasně zahrnuta do ilegality – zůstala nejlivnější politickou silou v zemi. Vývoj tak směřoval ke „kulatému stolu“, k dobrovolnému odchodu komunistické strany z polské politické scény.

Obdobně – i když specifickým způsobem – přispíval k procesu pádu komunismu, jakož i k rozpadu sovětského bloku maďarský vývoj. János Kádár viděl těžiště reformního úsilí především (vlastně výlučně) v ekonomické oblasti. Byl zřejmě přesvědčen o tom, že většinu politických problémů je možné s akcentem na jejich sociálně-ekonomické aspekty transformovat do podoby pro reformovaný systém únosné a v jeho rámci řešitelné. Kádárismus lze chápat jako jakýsi „osvícený komunistický absolutismus“, vymezující společností relativně liberální pravidla a usilující o jejich dodržování. Jeho podstatou bylo něco jako tichá dohoda pracujících s režimem, že se vzdají vlastní politické aktivity za slib dobré a stoupající životní úrovně, cenové stability, plné zaměstnanosti a práva na ne příliš usilovnou práci. Podobná nepsaná dohoda mohla ovšem fungovat pouze v podmínkách úspěšně se rozvíjející ekonomiky a koncem 70. let, kdy se „zlatý věk“ reformy stával v Maďarsku minulostí, byly již možnosti podobné dohody vyčerpány. Reformní inteligence dospěla proto k závěru, že nestačí omezená ekonomická liberalizace, ale že v zájmu rozvoje země je nutné společenské poměry především demokratizovat. A tak byla pod tlakem situace i v Maďarsku otevřena cesta ke „kulatým stolům“, k době, kdy Maďarská socialistická dělnická strana sama rozhodla o svém rozpuštění.

Polský i maďarský vývoj v 70. a zejména 80. letech velmi znepokojoval vládnoucí totalitní struktury v SSSR, v Československu a v Německé demokratické republice. Sovětský svaz sice ještě mohl v souvislosti s dramatickým polským vývojem na počátku 80. let demonstrovat vojenskou sílu na polských hranicích, ale to bylo v podstatě vše. Logika objektivního vývoje byla neúprosná. Navíc vývoj v Polsku a v Maďarsku inspiroval opoziční síly v ostatních socialistických zemích k obdobnému postupu, a tak posiloval obecný proud vývoje uvnitř sovětského bloku, který nezadržitelně směřoval ke změně systému, jakož i k suverenitě a nezávislosti jednotlivých států.

Ekonomické faktory dezintegrace sovětského bloku

Faktory ekonomické povahy se na pádu komunismu a na rozpadu sovětského bloku podílely měrou více než podstatnou a v některých vývojových etapách dokonce měrou rozhodující. Vliv objektivních specifických podmínek na politiku komunistických stran se v ekonomické sféře projevoval nejmarkantněji.

Hospodářská spolupráce socialistických států (včetně snah o jejich hlubší integraci) byla od počátku poznamenána některými pro ni typickými rysy. Především se začala rozvíjet zároveň s politickými a ekonomickými událostmi spojenými s rozdělením Evropy a světa na Východ a Západ, tedy v době vznikající studené války. Tato situace jí vtiskla hned od počátku některé charakteristické rysy. V lednu 1949 byla založena Rada vzájemné hospodářské pomoci, a to především jako nástroj sovětské dominance. Sama zpráva o jejím ustavení poukazuje na vliv vnějších a mimoekonomických faktorů, jež vedly k tomu, že RVHP byla od počátku charakterizována rysy autarkie a uzavřenosti, že programově omezovala hospodářské styky rámcem své vlastní oblasti. Tato tendence byla posílena skutečností, že jednotlivé socialistické státy v duchu klasické poučky tehdejší sovětské ekonomické vědy o přednostním rozvoji těžkého průmyslu vytvářely v podstatě stejné průmyslové kapacity. Příznačnou se stala absolutizace předválečného ekonomického rozvoje SSSR, snaha vytvořit podle sovětského vzoru – pokud možno – komplexní ekonomickou strukturu, analogickou strukturu sovětské ekonomiky. Co to bude v budoucnu znamenat pro ekonomiku socialistických zemí i pro jejich hospodářské a politické vztahy, si na počátku 50. let sotva dovedl někdo z tvůrců této politiky představit.

Největším problémem hospodářské spolupráce socialistických států byl však od samotného počátku až do pádu komunismu sám Sovětský svaz. Ten měl v celkové struktuře hospodářských vztahů socialistických zemí mnohem větší specifickou váhu než ostatní státy. Do popředí vystupovala především jeho role jako rozhodujícího dodavatele energetických a ostatních surovin pro státy RVHP, které tyto dodávky splácely zpracovatelskou, zejména strojírenskou a spotřební produkcí. Neustále tak vzrůstala jejich závislost na Sovětském svazu, a to jak v oblasti dovozu surovin, tak odbytu spotřební a strojírenské produkce. Státy RVHP byly tak okolnostmi donuceny vytvářet kapacity svého strojírenského a zpracovatelského průmyslu především podle požadavků sovětského trhu. Konfrontace s požadavky světového trhu, k níž postupně docházelo v souvislosti se zmírňováním mezinárodního napětí, pak plně ukázala, že strojírenský export (a nejen strojírenský) do SSSR a naopak zdaleka nedosahuje kvalitativních parametrů, obvyklých na trzích průmyslově vyspělých států.

Uvedené negativní stránky ekonomického rozvoje socialistických států v rámci RVHP, jejichž společným jmenovatelem byl extenzivní typ ekonomického růstu, začal ekonomický výzkum socialistických zemí jasněji identifikovat na přelomu 50. a 60. let. Do té doby se o nějaké mnohostranné ekonomické spolupráci socialistických států ani o integraci nedá hovořit, protože v hospodářských vztazích zcela dominovaly bilaterální vztahy. Sama RVHP se od svého založení v lednu 1949 až do konce roku 1953 vůbec nesešla, a to pro nezáměr Moskvy. K prvnímu jednání o mnohostranné spolupráci v rámci RVHP došlo až po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. To však již nastal čas, kdy se v souvislosti s obtížemi

a problémy socialistické výstavby objevily v některých zemích první nesmělé pokusy o ekonomické reformy, v té či oné míře akcentující potřebu intenzifikace ekonomického růstu, a především programová stanoviska, deklarující snahy o zvýšení efektivity hospodářské spolupráce pomocí koordinace rozvojových programů členských států RVHP, mezinárodní specializace a kooperace výroby. Nositelem těchto tendencí byly spíše než SSSR některé z menších, ale ekonomicky vyspělejších zemí, které negativní důsledky existujícího stavu pociťovaly stále zřetelněji. Není náhoda, že nejpropracovanější představy o reformě socialistické ekonomiky formulovali na počátku 60. let v rámci RVHP českoslovenští ekonomové.

Snahy o efektivní ekonomickou spolupráci socialistických států však permanentně končily bez praktických výsledků, jen slovními proklamacemi. Do popředí vystupovala skutečnost z hlediska podmínek a možností socialistické ekonomické integrace zcela rozhodující – až propastné ekonomické rozdíly mezi jednotlivými členskými státy RVHP, které se ještě znásobily rozšiřováním RVHP o asijské státy. Za situace, kdy se na jednom pólu RVHP nacházely země jako Československo, Německá demokratická republika a Sovětský svaz a na druhém pólu země jako Rumunsko, Bulharsko, Mongolsko a Kuba, byly snahy o efektivní integrační proces zcela nereálné. A nejen to. Tyto snahy vyvolávaly naopak napětí mezi socialistickými státy, intenzifikovaly proces dezintegračních tendencí, probíhajících v rámci sovětského bloku.

Vědomí, že v podmínkách stávajícího rozhodovacího mechanismu, propastných ekonomicko-sociálních rozdílů mezi jednotlivými socialistickými státy a nemenších rozdílů v pojetí jejich hospodářské politiky je integrační proces fakticky nemožný, vyvolalo úvahy o možnosti realizace tohoto procesu v rámci užších celků, zahrnujících pouze státy se srovnatelnou ekonomickou úrovní a se srovnatelnou hospodářskou politikou. Zejména českým ekonomickým myšlením byla již v polovině 60. let zdůvodňována idea tzv. „malé RVHP“ nabízející východisko z dané situace. Tyto představy (k nimž se někteří ze sovětských ekonomů vraceli i v 80. letech, byť v odlišné situaci) narazily na odpor ekonomicky méně vyspělých socialistických států, obávajících se, aby se nestaly ekonomickými přívěsky vyspělejších států, a především na odpor SSSR, obávajícího se oslabení svého politického vlivu na ty či ony socialistické země. Sovětský svaz se svým rozsáhlým trhem, v podstatě nezávislým na rozvoji integračních procesů, se tak znovu projevoval v hospodářské spolupráci socialistických států jako retardační prvek. A bez jeho aktivity – vzhledem k jeho objektivnímu postavení v ekonomice socialistického světa – se jakékoli integrační procesy rozvíjet nemohly. SSSR v přístupu k ekonomické spolupráci zemí socialistického světa od počátku preferoval politická hlediska. Politickými cíli, snahou využít svého výlučného postavení v rámci RVHP a pomocí ekonomických nástrojů upevnit drolicí se jednotu sovětského bloku se vyznačovaly např. Chruščovovy návrhy na prohloubení socialistické ekonomické integrace z roku 1962.

Problémy hospodářské spolupráce socialistických států nevyplývaly jen z objektivních ekonomických podmínek, ale v nemenší (ne-li rozhodující) míře i z existujícího politického systému. Byrokraticko-centralistický model s vedoucí úlohou strany jako základním prvkem vytvářel totiž ve svých důsledcích nefungující ekonomické prostředí. Stát disponoval monopolem na plánování odshora dolů, reglementoval výrobní procesy, akumulaci, zásobování i odbyt, určoval a řídil i zahraničně-ekonomické vztahy. Prostor pro vlastní iniciativu podniků – a bez jejich účasti nebylo možné realizovat jakýkoli integrační proces – byl prakticky ve všech vývojových etapách nulový. Proto všechny plány a usnesení orgánů RVHP o intenzifikaci a koordinaci spolupráce, o vytvoření jednotného socialistického trhu – o němž se začalo vážněji hovořit až v polovině 70. let – byly předem odsouzeny k neúspěchu a vše v nejlepším případě skončilo tradičními dvoustrannými dohodami o hospodářské a vědecko-technické spolupráci. Je příznačné, že i tyto dohody byly uzavřeny až na nehořejší příčce žebříku. Výrobci (tedy podniky a výrobní sdružení) byli od rozhodovacích procesů v podstatě odříznuti a i nadále dostávali příkazy, kolik a čeho mají pro koho vyrobit a kdy mu to dodat.

Nelze jistě tvrdit, že by hospodářská spolupráce socialistických států za dobu téměř půl století nepřinesla žádné konkrétní a pozitivní výsledky. Máme-li však na mysli to, co z hlediska vztahů mezi socialistickými státy bylo podstatné (tj. integrační procesy jako faktor ekonomického růstu těchto států a jejich efektivní ekonomickou spolupráci, odpovídající vývojovým tendencím světové ekonomiky), pak politika komunistických stran skončila jasným neúspěchem. Je proto logické, že úvahy o vstupu tržních principů do vzájemných vztahů členských států RVHP nebral po revoluční změně v roce 1989 nikdo ze zodpovědných ekonomů i politiků bývalých socialistických států vážně a že vývoj nezadržitelně a rychle směřoval k zániku RVHP. Ani SSSR, již z prestižních důvodů zainteresovaný na zachování RVHP v nějaké pro něj přijatelné podobě a spoléhající na objektivně existující ekonomické vazby, jež se mezi ním a socialistickými zeměmi vytvořily v minulosti a které patrně nebylo vždy účelné zrušit ze dne na den, nemohl RVHP zachránit. Ujmout se nemohly ani pozdní úvahy některých sovětských ekonomů o zachování integračního seskupení zemí RVHP bez Sovětského svazu. Výstižně to koncem 80. let vyjádřila známá sovětská ekonomka M. Maximovová na stránkách Mirovoj ekonomiky i mezinárodních vztahů: „... stav vztahů mezi zeměmi RVHP se celkově blíží k mezníku, kdy se vši určitosti vyvstane otázka osudu společenství a jeho budoucnosti.“¹⁰ Tento osud RVHP, její rozpuštění, se naplnil na jejím posledním zasedání v Budapešti v únoru 1991.

Politika přestavby M. S. Gorbačova – závěrečná etapa procesu rozpadu sovětského bloku

M. S. Gorbačov byl zvolen generálním tajemníkem ÚV KSSS v březnu 1985. Když ve svém prvním projevu v této vysoké funkci hovořil o „prioritním významu vztahů mezi zeměmi socialistického společenství“, neměl rozhodně na mysli žádné podstatnější změny v těchto vztazích. Ve vztazích k tehdejšími socialistickým státům byl zpočátku sotva ochoten připustit více než ve vztahu k palčivým domácím problémům: proces zdokonalování jejich existujícího modelu a jejich evolučního vývoje. Stejně jako subjektivně neusiloval o zásadní změnu politicko-ekonomického systému socialismu, tak ani neusiloval o zásadní změnu charakteru mezistátních socialistických vztahů. Jím předpokládané změny jednoznačně vycházely z pojetí „socialistické volby“, byly výslovně koncipovány jako reformy směřující k posílení socialistického charakteru společnosti. Toto pojetí se jako červená nit vine stránkami jeho známé knihy *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět* z roku 1987. Existující „model“ vztahů zemí socialistického společenství pokládal v polovině 80. let zřejmě upřímně za „historický úspěch“ socialistických sil, za model v mnoha směrech téměř dokonalý, jak o tom svědčí slova, která pronesl ve Varšavě 26. 4. 1985 v průběhu setkání nejvyšších představitelů Varšavské smlouvy: „*Dějiny nepoznaly takový spojenecký svazek, jako je náš, v němž jsou vztahy založeny na naprosté rovnosti a vzájemné pomoci svrchovaných národů.*“¹¹ Toto stanovisko se však v dalším vývoji zřetelně projevilo jako čistě propagandistické klišé. Jen potvrzuje, že Gorbačov, zaujatý do té doby hlavně problémy sovětského zemědělství, si skutečnou hloubku reálných problémů ve vztazích mezi socialistickými státy nestačil v roce 1985 ještě uvědomit.

I když tedy Gorbačovovo vedení původně nezamýšlelo žádné podstatnější změny ve vztazích se státy své mocenské sféry, sama politika přestavby svými objektivními důsledky přímo podněcovala k úvahám o nezbytnosti určitých změn, o nutnosti nového koncepčního přístupu. Objektivně posilovala procesy, které se uvnitř sovětského bloku zrodily již v polovině 50. let a které se projevovaly v trvalé snaze jednotlivých států realizovat svou vnitřní i zahraniční politiku s prioritním přihlédnutím k objektivním podmínkám svého působení. Za situace, kdy široká veřejnost v socialistických zemích stále viditelněji odmítala sovětský model společenského uspořádání s vedoucí úlohou strany jako základním kamenem, stávaly se změny probíhající v samotném SSSR pro tuto veřejnost i pro opoziční síly zdrojem argumentace a jistých nadějí. Přitom pokud jde o demokratizaci života, šlo o změ-

ny zcela nečekané. Není proto náhoda, že zejména totalitní režimy v Československu a v Německé demokratické republice zaujaly k procesu Gorbačovovy perestrojky zpočátku velmi opatrné, vyčkávací a později zcela negativní stanovisko, respektive se jí snažily dát vlastní interpretaci.

V rozhovoru s redaktorem listu Litěraturnaja gazeta poukázal na tuto skutečnost tehdejší sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze: „*Naši tehdejší partneři, vedoucí představitelé východoevropských zemí, žel, až na ojedinělé výjimky, jen málo chápali, co se děje... já jsem byl svědkem toho, jak při setkáních na nejvyšší úrovni docházelo k nedorozumnění a vznikala napětí ve výkladu a vidění cest vývoje.*“¹² Přes neustálé zdůrazňování socialistického charakteru probíhajících změn sovětským vedením totalitní síly uvnitř SSSR i mimo něj více než podvědomě cítily, že byl do pohybu uveden proces, který svou vnitřní logikou ohrožuje jejich mocenské zájmy.

Gorbačovova politika ve vztahu k socialistickým státům se přinejmenším na začátku přestavby jevila jako koncepčně nejasněná a nejednou rozporuplná. Na jedné straně Gorbačov akcentoval principy nevměšování, svrchovanosti a právo každého národa na vlastní cestu rozvoje, ale na druhé straně se nebyl schopen viditelně distancovat od narušování těchto principů v mezosocialistických vztazích sovětskou politikou v nedávné minulosti. Jako by proklamace těchto demokratických principů byla určena pouze nesocialistickému světu, ale socialistického světa se netýkala. Situace však byla taková, že formulovat reálnou politiku vůči socialistickým státům a jejich seskupení nebylo již možné bez kritického vypořádání se s minulostí, na což ostatně poukazovala i řada sovětských intelektuálů. Do toho se však Gorbačovovi z vnitropolitických důvodů nechtělo. Nepříjemnou minulost se snažil přejít mlčením, což zejména v některých socialistických zemích přispívalo k radikalizaci situace. Klasickým příkladem je Československo, kde Gorbačovovy výzvy k respektování zásad nevměšování a svrchovanosti zněly vzhledem k minulosti zvláště aktuálně. Gorbačovova oficiální návštěva Prahy v dubnu 1987, očekávaná jistou částí československé (a nejen československé) veřejnosti s určitými nadějemi, skončila naprostým zklamáním, protože jeho zdejší vystoupení odpovídalo duchu normalizačních let. Takto koncipovaná sovětská politika nemohla proto v socialistických zemích nevyvolávat tísnivý dojem, že smyslem přestavby je spíše pružnějšími metodami zachovat existující vládnoucí komunistické elity u moci než přispět k demokratizaci poměrů v socialistickém světě.

Paradoxně to byl nakonec sám Gorbačov, kdo pod tlakem událostí přispěl k rozpadu sovětského bloku a k pádu komunismu měrou, kterou je dnes těžké přecenit. Především svým přístupem k principu „svobody volby“ v závěru roku 1989, kdy proces pádu komunismu a rozpadu bloku vrcholil. V tomto rozhodujícím okamžiku odolal totiž tlaku vlivných sovětských (a nejen sovětských) politických a armádních špiček a nepřipustil, aby Sovětský svaz vojensky zasáhl do vývojových procesů v zemích střední a východní Evropy. Vilém Zagladin, který po řadu let zodpovídal za zahraniční politiku KSSS, k desátému výročí zahájení přestavby v obsáhlém rozhovoru pro italský list *Corriere della Sera* uvedl, že tyto kruhy požadovaly vojenskou intervenci zejména v Německu a v Berlíně, aby bylo znemožněno sjednocení Německa.¹³ A když se 11. září Maďarsko – pravděpodobně s Gorbačovovým vědomím – již zcela suverénně rozhodlo otevřít svou hranici s Rakouskem běžencům z Německé demokratické republiky, vláda NDR se ve svém až hysterickém protestu marně odvolávala na solidaritu států Varšavské smlouvy a na sovětské závazky. A o rok později (v říjnu 1990) v průběhu jistě složitých a nejednou i velmi dramatických jednání s tehdejším západoněmeckým kancléřem Helmutem Kohlem Gorbačov akceptoval – i když nikoli nezištně – myšlenku sjednocení Německa, a dokonce i myšlenku – kterou ještě krátce předtím kategoricky odmítal – členství sjednoceného Německa v NATO. Co to znamenalo pro zhroucení bipolárního rozdělení světa (zejména pro evropský vývoj), a proto i pro vývoj bývalých socialistických států, které vlastně poprvé po druhé světové válce mohly realizovat vlastní vnitřní i zahraniční politiku, je obecně známo. To, co Gorbačov nikdy nedokázal ve vnitřní politice (tj. rozhodnout se v klíčových momentech vývoje a opustit svou „tradiční“ centri-

stickou pozici, na níž si tolik zakládal), dokázal nakonec pod tlakem objektivních skutečností v zahraniční politice. A tuto jeho historickou zásluhu je těžké zpochybnit.

Samozřejmě Brežněvova doktrína neodešla z historické scény v důsledku iniciativy sovětského vedení jako nějaké zamýšlené gesto Kremlu, ale byla nakonec smetena revolučními událostmi ve střední a východní Evropě na sklonku roku 1989. V listopadu 1989 již Gorbačovovi nezbylo než v souladu s danou situací realisticky prohlásit: „*SSSR odmítá zasahování do vnitřních záležitostí jiných států včetně svých spojenců a důsledně respektuje zásadu svobodné volby. Nemáme v úmyslu se této politice vzdát... Neopakovali jsme chyby minulosti a nepokoušeli se nikomu vnucovat náš model. Stejně nechceme a ani nemůžeme kontrolovat vnitřní procesy v sousedních zemích.*“¹⁴ Toto stanovisko je něčím jako tečkou za desetiletím vývoje sovětského bloku. Byl to jeden z tehdy nejznámějších sovětských komentátorů Alexander Bovin, kdo snad nejvýstižněji vyjádřil pravdu: „*Drželi jsme je [východoevropské země – pozn. aut.] silou. Nyní na to sílu nemáme.*“¹⁵ Tato realistická sovětská stanoviska nepochybně jako nejdůležitější vnější faktor usnadnila proces konstituování bývalých socialistických zemí jako nezávislých suverénních států. Podepsání Protokolu o ukončení činnosti Varšavské smlouvy 1. 7. 1991 v Praze bylo již jen logickým a nezbytným vyvrcholením tohoto procesu.

Analýza tohoto složitého a dramatického procesu ve všech jeho podstatných souvislostech přirozeně značně přesahuje možnosti této stati. Jde nicméně o téma, k němuž stojí za to se neustále vracet. Již proto, že minulost se v tomto případě stále promítá do naší současnosti a že plně porozumět této současnosti bez historického přístupu je nemožné.

¹ Pod pojmem sovětský blok chápu seskupení států sice formálně nezávislých, ale fakticky se nacházejících v postavení sovětských satelitů. Nejde tedy o všechny socialistické státy, ale pouze o ty z nich, které Sovětský svaz ovládal a kde ve skutečnosti rozhodoval o základních otázkách jejich vnitřní i zahraniční politiky. V tomto pojetí sovětský blok zahrnoval pouze státy Varšavské smlouvy: Sovětský svaz, Polsko, Maďarsko, Československo, Německou demokratickou republiku, Bulharsko, Rumunsko a až do roku 1961 i Albánii. Součástí tohoto bloku tedy nikdy nebyla např. Jugoslávie a Čína, které realizovaly vlastní vnitřní i zahraniční politiku. Současně šlo i o členské státy RVHP, která však na rozdíl od Varšavské smlouvy rozšířila sféru své působnosti i na některé asijské země a Kubu. Základním kritériem příslušnosti k sovětskému vojensko-politickému bloku bylo tedy členství ve Varšavské smlouvě.

² Dedijer, V.: *Tito Speaks*. London 1953, s. 348.

³ *Dokumenty sovětské zahraniční politiky, 1945–1961*. Praha 1962, s. 113.

⁴ Tamtéž, s. 114.

⁵ Tamtéž, s. 114.

⁶ Viz Zagoria, D. S.: *The Sino-Soviet Conflict, 1956–1960*. Princeton 1962.

⁷ *Правда*, 17. 10. 1964.

⁸ Mlynář, Z.: *Krise v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi*. Praha 1991, s. 38.

⁹ W. Jaruzelski později zdůvodňoval motivy tohoto svého kroku slovy, že „válečný stav byl sice zlem, ale menším zlem, než občanská válka a sovětský zásah“. Konstatoval doslova: „Obával jsem se opakování Budapešti 1956, nezvládnutí davu, přeskočení jiskry do rozlitého benzínu, krveprolití a občanské války, do které by nevyhnutelně Sověti zasáhli.“ – *Rudé právo*, 2. 9. 1993.

¹⁰ *Мировая экономика и международные отношения*, 4/1989, s. 65–67.

¹¹ Gorbačov, M. S.: *Výběr projevů a statí*. II. díl. Praha 1989, s. 186.

¹² *Týdeník aktualit*, 17/1991, s. 4.

¹³ Viz *Rudé právo*, 10. 3. 1995.

¹⁴ *Правда*, 22. 11. 1990.

¹⁵ Cit. dle Crow, S.: *Spomienky na stratené impérium*. *Mezinárodní politika*, 8/1991, s. 9.